

Mövzu 3. ATROPATENA VƏ ALBANIYA DÖVLƏTLƏRİ

PLAN

- 1. Azərbaycan e.ə. VI-V əsrlərdə.**
- 2. Atropatena dövlətinin yaranması**
- 3. Antik Albaniya.**

Azərbaycan e.ə. VI-V əsrlərdə. 590-cı ildə Manna öz müstəqilliyini itirdikdən sonra onun ərazisi Midiyanın tərkibinə qatıldı. Azərbaycanın şimal torpaqları isə Midiyanın sərhədlərindən kənarda qalmışdı. Keçmiş Manna torpaqları e.ə. 550-ci ildə Midiya dövlətini sıradan çıxararaq onun yerində yaranmış Əhəməni dövlətinin tərkibinə qatıldı. Əhəməni hökmdarı II Kir Azərbaycanın şimal torpaqlarını ələ keçirmək üçün e.ə. 530-cu ildə Arazdan şimala massagetlər üzərinə yürüş etdi. Tarixin atası adlandırılan Herodot massagetləri Araz çayının o tayında yaşayan çoxsaylı və olduqca cəsur xalq adlandırmışdır. II Kirin Arazdan şimaldakı Alban torpaqlarını ələ keçirmək cəhdi boş çıxdı. Cəsur qadın Tomrisin qoşunu ikinci döyüşdə Əhəməniləri darmadağın etdi və II Kir öldürüldü.

Əhəmənilər I Daranın dövründə (522-486) Alban torpaqlarına tez-tez yürüşlər etmiş, buradakı sakların ciddi müqaviməti ilə rastlaşmışdılar. Buna baxmayaraq alban torpaqları ələ keçirilmiş və Əhəməni imperiyasının satraplıqlarına (canişinlik) daxil edilmişdir. Nəticədə Albaniyada yaşayan tayfalar Əhəmənilərə vergi verməklə yanaşı, hərbi xidmətə də cəlb olunurdular. E.ə. V əsrdə baş vermiş fars-yunan müharibəsində alban hərbi dəstələrinin də iştirakı haqqında Herodotun «Tarix» əsərində məlumatlara rast gəlik.

Atropatena dövlətinin yaranması

Makedoniyalı İsgəndərin Şərqə yürüşü nəticəsində e.ə. 330-cu ildə Əhəməni dövləti çökdü. Əhəmənilərin taleyini həll edən Qavqamella döyüşündə kadusilərin, albanların və sakasınların antik müəlliflərin Kiçik Mada adlandırdığı satraplığın başçısı Atropatın rəhbərliyi altında İsgəndərə qarşı vuruşmaları tarixi mənbələrlə təsdiq olunur. Strabon yazırdı ki, Midiyadan (Əhəməni) fərqli olaraq Atropat öz ölkəsinin makedoniyalılarına tabe olmasına yol vermədi. İsgəndərə tabe olmadığına görə əvvəl satrap vəzifəsindən uzaqlaşdırılan görkəmli dövlət xadimi və uzaqgörən siyasətçi Atropat makedoniyalılarla savaş əvəzinə danışıqlar yolu tutdu. E.ə. 328-ci ildə o, Makedoniyalı İsgəndər tərəfindən Kiçik Madanın satrapı vəzifəsinə təyin edildi. Nəticədə Kiçik Mada adlandırılan gələcək Atropatena torpaqları Makedoniya işğalından xilas oldu.

E.ə. 324-cü ildə İsgəndərə qarşı Baryaqsın başçılığı ilə baş vermiş üsyanı öz gücü ilə yatıran Atropat qızını İsgəndərin ən yaxın sərkərdəsi olan Perdikkaya ərə verərək öz mövqeyini daha da möhkəmləndirdi.

E.ə. 323-cü ildə Makedoniyalı İsgəndərin ölümü ilə onun imperiyası sərkərdələri arasında bölüşdürüldü. Perdikka dövlət regenti təyin edilərək əslində İsgəndərin yerini tutdu. Görünür, onun səyləri nəticəsində İsgəndərin imperiyasının I bölüşdürülməsində Atropatın ölkəsinin adı çəkilməmişdir. E.ə. 321-ci ildə Perdikkanın ölümündən sonra imperiya yenidən bölüşdürülərkən Atropatena yenə yada düşmədi. Beləliklə, e.ə. 321-ci il Kiçik Mada, yəni Atropatena müstəqil dövlətə çevrildi. Strabona görə yeni dövlət onun qurucusu olan Atropatın adı ilə Atropatena adlandırılmışdır. Atropat «bu ölkənin böyük Midiya kimi makedoniyalıları tabe olmasına yol vermədi, təntənə ilə çar elan olunan Atropat bu ölkəni müstəqil etdi».

Atropatena Makedoniyalı İsgəndərin imperiyasının parçalanması şəraitində Şərqdə siyasi müstəqillik qazanmış ilk dövlət hesab olunur.

Əhalisi və təsərrüfatı

Atropatena dövlətinin ərazisi indiki Cənubi Azərbaycan torpaqlarını əhatə edirdi. Tarixi şəraitdən asılı olaraq dövlətin ərazisi müxtəlif vaxtlarda müəyyən dəyişiklikliyə uğramış, böyümüş və ya kicilmişdir.

E.ə III əsrin 20-ci illərində Atropatenanın ərazisi Roma müəllifi Polibinin yazdığına görə, hətta Xəzər dənizindən o vaxtki İberiyadan keçən Rioni çayının yuxarı axarlarından olan torpaqları əhatə edirdi.

Atropatenanın əhalisi etnik baxımdan yekcins deyildi. Burada matienlər, saqartilər, kadusilər, gellər, utilər, maqlar, kaspilər və b. yaşayırdılar. Bu tayfaların dil mənsubiyyəti dəqiq müəyyən edilməmişdir. Çoxsaylı tayfa olan kadusilər Strabona görə 20 min yüngül silahlı piyada və 8 min atlıdan ibarət hərbi qüvvə çıxara bilirdilər. Maqlar isə Zərdüştdini ayinlərinin əsas icracısı olub, böyük nüfuza malik idilər. Saqartilərin adı mənbələrdə e.ə VIII əsrdə, kaspilərin adı isə e.ə V əsrdə çəkilmişdir. Atropatena əlverişli təbii coğrafi mövqeyə və iqlim şəraitinə əsaslanan zəngin təsərrüfata malik olmuşdur. Strabon yazırdı ki, bu ölkənin bütün vilayətləri məhsuldardır. Atropatenada əhali çay vadilərindəki və Urmiya gölü ətrafındakı məhsuldar torpaqlarda əkinçilik və üzümçülüklə məşğul olurdu. Əkinçilikdə buğda və arpa növləri üstün yer tuturdu. Antik müəlliflərdən Strabon, Cevstafi və başqaları Atropatendə torpağın məhsuldarlığını qeyd edərək yazırdılar ki, burada bir üzüm tənəyindən 40 litrə yaxın caxır hazırlanır, bir ançir ağacı isə 52 litrdən çox məhsul verir. Antik dövr müəlliflərinin əsərlərində Atropatenada heyvandarlığın, atcılığın geniş yayılması haqqında qiymətli məlumatlar var. Polibinin məlumatına görə Atropatenanın Kaspiana vilayətində maldarlıq, dəvəçilik və atçılıq geniş yayılmışdı. Başqa bir antik müəllif Ammian Marseliyə görə Atropatenada «Nisa»

çinsli dünya şöhrəti qazanmış atlar bəslənirdi. Hərbi işdə və nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə edilən atların yetişdirilməsində yonca əsas yem bazası idi. Plininin «Midiya otu» adlandırdığı yonca toxumu Avropanın digər ölkələrinə Atropatenadan aparılmışdır.

Ölkənin çayları və gölləri forel, kütüm, qızıl balıq növləri ilə dolu idi. Kaspilər ovladıqları balıqları xüsusi üsulla duzlayıb qurudur və dəvələrə yükləyib Ekbatanaya aparırdılar. Kaspilər balıq yağı, xüsusilə çox möhkəm yapışqan hazırlayırdılar.

Atropatena kənd təsərrüfatı məhsullarının bolluğuna görə qonşu ölkələrdən fərqlənirdi. Atropatena qədimdən yüksək inkişaf etmiş sənətkarlıq ölkəsi kimi məşhur olub, müxtəlif sənət sahələrinin inkişafı üçün çox zəngin faydalı qazıntılara malik idi. Burada dəmir, mis, qurğuşun, gümüş, qızıl və s. çıxarıldı. Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış bəzək əşyaları ölkə zərgərlərinin yüksək ustalığından xəbər verir. Ərdəbil yaxınlığında tapılmış boyalı, naxışlı və şirli qablar bu ölkədə dulusçuluq məktəbinin olduğunu göstərir. Əsas yeraltı sərvətlərdən biri də neft idi. Nefti çox vaxt «Midiya yağı» adlandırırdılar. Urmiya gölünün suyundan duz istehsal edilirdi.

Atropatenada şəhərlər sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri idi. Atropatena sənətkarları yüksək keyfiyyətli metal və gil qablar, müxtəlif silah növləri, toxuculuq məmulatı, bəzək şeyləri, təsərrüfat və məişət əşyaları istehsal edirdilər. Ölkənin ərazisindən beynəlxalq ticarət yollarının keçməsi daxili və xarici ticarətin inkişafına, şəhərsalma işinə müsbət təsir göstərirdi. Ellin dövlətlərini birləşdirən mühüm ticarət yolları da Atropatena ərazisindən keçirdi. Baktriya(Orta Asiya), Hindistan və Çin malları Ekbatan şəhərinə, oradan ölkənin paytaxtı Qazakaya gətirilir, buradan isə Pont (Qara) dənizinə, Kiçik Asiya vasitəsilə Aralıq dənizi sahillərinə aparılırdı. Ekbatan-Qazaka beynəlxalq ticarət yolu Kaspi (Xəzər) dənizi sahili ilə Alban ölkəsinə, oradan isə şimala doğru uzanırdı. Strabon yazırdı ki, bu yolla dəvə karvanları Hindistan və Babilistan malları daşıyırdı.

Ticarətdə puldan geniş istifadə edilirdi. Atropatena ərazisində tapılmış ən qədim pullar Makedoniyalı İsgəndərin adından kəsilmişdir. Tədavüldə Parfiya pulları da işlədilirdi. Yerli hökmdarların adına kəsilmiş pullara isə rast gəlinməmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ellinizm dövründə Atropaten hökmdarları ölkənin iqtisadi və mədəni inkişafını təmin etmək üçün şəhərsalma işinə xüsusi diqqət yetirirdilər. Yazılı mənbələrdə Qazaka, Fraaspa, Fanaspa, Aqnazana kimi şəhərlərin adları çəkilmişdir. Dövlətin paytaxt şəhəri Qazaka idi və Atropatena hökmdarlarının sarayı da burada yerləşirdi. Sonralar ərəb müəlliflərinin Cənzə adlandırdıqları bu şəhər Urmiya gölünün cənub-şərqində, indiki Marağa yaxınlığında yerləşirdi.

Atropatenanı Atropatlılar sülaləsindən olan hökmdarlar idarə edirdilər. Hökmdar hakimiyyəti irsi idi. Cəmiyyət ayanlardan, kahinlərdən(maq), kəndlilər, sənətkarlar, tacirlər və

qullardan ibarət idi. Tarixi mənbələrə görə Misir və Assuriyada mövcud olmuş quldarlıq sisteminə Atropatenada rast gəlinməyə də, burada da qul əməyindən istifadə edilirdi. «Matikan hazar – Dadistan» adlı mənbədə Atropatenadakı qullar «bəndək» və «ənşəhrik» termini ilə verilmişdir.

Atropatenada torpaq sahiblərinin təsərrüfatlarında qul əməyi ilə yanaşı, kəndli əməyindən də geniş istifadə edilirdi. Burada dövlət xəzinəsinin gəlir mənbəyini qul əməyinin istismarı ilə yanaşı, kəndli və sənətkarlardan yığılan vergilər təşkil edirdi.

Atropatenanın siyasi tarixinin başlıca məsələləri

Atropatdan başlayaraq Atropatena hökmdarları öz dövlətlərinin siyasi, hərbi və iqtisadi qüdrətini möhkəmləndirməyə çalışırdılar. Atropat öz ölkəsini Şərqdə ən böyük dövlətlərdən biri olan Selevklilərin hücumundan qoruya bilirdi. E.ə III əsrin 20-ci illərində Atropatena hökmdarı Artobazan Araz çayından nəinki cənubda, hətta şimala doğru çox geniş ərazilərə malik olmuşdur. Dövlətin sərhədlərinin Xəzər dənizindən Rioni çayının yuxarı axarlarınadək çatması onu göstərir ki, Ermənistan və İberiya da onun tərkibinə daxil idi.

Selevki hökmdarı III Antioxun (e.ə 223-187) Midiya və Atropatenaya qarşı apardığı uğurlu müharibələr nəticəsində Midiya satraplığı tamamilə ələ keçirildi. Selevklilərlə savaşda məğlubiyyətə uğrayan Atropatena hökmdarı Artobazan III Antioxla sülh bağlayaraq, Selevklilərdən asılılığı qəbul etməli oldu. E.ə 190-cı ildə Maqneziya döyüşündə romalıları məğlub olan Selevklilərin Asiyadakı mövqeləri də xeyli zəiflədi. Bundan istifadə edən Atropatena asılılıqdan çıxıb, tam müstəqil oldu.

E.ə. III əsrdə yaranmış Parfiya dövləti Şərqdə geniş işğalçılıq planlarını həyata keçirməyə çalışan Roma ilə rəqabət aparırdı. Ön Asiyada ağalıq uğrunda bu iki dövlətin apardığı müharibələrdə Atropatena əvvəlcə onunla dini baxımdan qohum olan Parfiyanı müdafiə edirdi. E.ə. 53-cü ildə Parfiya-Atropatena müttəfiq qoşunlarının Romaya qarşı apardıqları Karr döyüşündə romalıları iyirmi min döyüşçü itirərək ağır məğlubiyyətə uğradılar. E.ə. 36-cı ildə Roma triumviri Mark Antoni Parfiyanı və onun müttəfiqi Atropatenanı sıradan çıxarmaq üçün böyük yürüşə başladı. Roma ordusu o dövr üçün çox müasir olan 300 mühasirə maşını və qalauçuran qurğu ilə silahlanmışdı. Antoni indiki Təxti-Süleymaniyyədə yerləşən Fraaspa şəhərini mühasirəyə alsada, şəhərin müdafiəçiləri böyük qətiyyət göstərdilər, qala darvazalarını açıb romalıları ağır zərbələr vurdular. Geri çəkilməyə məcbur olan Antoninin itkisi çox böyük idi. Atropatena torpağında 35 min roma döyüşçüsü məhv edildi. Atropatena hökmdarı Artabazd (e.ə. 59-20) bu qələbəni təntənə ilə qeyd etdi. Roma tərəfində vuruşan Pont çarı Polemonu, xeyli hərbi əsiri, Roma bayraqlarını və çoxlu qənimət ələ keçirən Atropatena hökmdarı Artabazdla, onun müttəfiqi Parfiya çarı IV Fraat arasında ixtilaf yarandı. Parfiyanın Atropatenanı özünə tabe etmək cəhdi Artabazdın Roma ilə yaxınlaşmasına səbəb oldu. Pont çarını və Roma

bayraqlarını Antoniyə qaytaran Artabazd qızı İotapeni Antoninin Misir kraliçası Kleopatradan olan oğlu Aleksandrla nişanlayaraq e.ə. 34-cü ildə Parfiyaya qarşı mübarizədə güclü bir müttəfiq qazandı. Antoninin və e.ə. 30-cu ildən sonra Oktavian Avqustun dövründə Artabazd öz taxt-tacını qoruyub saxlamaqla yanaşı ölkədə böyük nüfuz sahibinə çevrildi. E.ə. 20-ci ildə Roma imperatoru Oktavian Avqustun vasitəçiliyi ilə Artabazdın qızı İotape hakimiyyətə Roma tərəfindən gətirilmiş III Mitridata ərə verilmiş və nəticədə o, Kommagena kraliçası I İotape kimi tarixə düşmüşdür. Onun qadın varislərinin hamısı İotape adlanırdı. Türkiyədə antik liman şəhəri İotapenin qalıqları tapılmışdır. Bu şəhər Kommagena çarı IV Antioxun həyat yoldaşı olmuş VI İotapenin adını daşıyırdı. I İotapenin varisləri uzun müddət Kommagena, Emesa, İudeya və Kilikiyada hökmranlıq etmişlər.

Artabazd Roma hökmdarı Oktavian Avqustun tapşırığı ilə e.ə. 20-ci ilədək eyni zamanda Ermənistanı da idarə etmişdir. Bölgədə Romanın siyasi üstünlüyünü qoruyub saxlamağa çalışan II Ariobarzanın dövründə (e.ə. 20-b.e. 2-ci ili) də Ermənistan ərazisi Atropatena tabeliyində olmuşdur. Eramızın 20-ci ilində Atropatena ərazisi Parfiya tərəfindən ələ keçirilmişdi. Nəticədə 350 ilə qədər mövcud olan Atropatena dövləti siyasi müstəqilliyini itirərək Parfiyanın tərkibinə qatılmışdı.

Mədəniyyət

Atropatena zəngin mədəniyyətə malik olmuşdur. Burada yüksək şəhərsalma mədəniyyətinin olduğunu arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılmış şəhər qalıqları da sübut edir. Şəhərlər mühüm ticarət yolları üzərində yerləşən oturaq yaşayış məskənlərinin inkişafı nəticəsində, böyük məbədlərin ətrafında yaranır və yaxud hökmdarlar tərəfindən salınırdı. Şəhərlər ölkənin inzibati –iqtisadi və mənəvi-ideoloji mərkəzləri rolunu oynayır. Şəhərlərdəki binalarda daş sütunlardan, kirəmitdən geniş istifadə edilirdi. Evlərin üstü yastı və ya tağ şəklində örtülürdü. Atropatena memarları antik Avropa və qonşu Şərq ölkələrinin memarlıq üslubları ilə tanış idilər.

Şərqdə Ellin mədəniyyətinin yayılması nəticəsində Atropatena da yunan yazısı və dilindən istifadə olunurdu. Kerifto adlı möhtəşəm memarlıq abidəsi üzərində yunan dilində yazı həkk olunmuşdur. Zaqros dağlarında tapılan və dəri üzərində yazılmış üç əlyazmada icarə müqavilələrindən bəhs olunur. Əlyazmalar yunan dilində olsa da, iştirakçı şəxslər yerli ad daşıyırdılar.

Atropatena əhali zərdüşt dininə sitayiş edirdi. Bu dinin yaradıcısı Zərdüştür. Zərdüştün e.ə. VII əsrin ortalarında Azərbaycanda anadan olması və e.ə. 595-ci ildə özünü peyğəmbər elan etməsi haqqında tutarlı dəlillər vardır. Zərdüştliyin müqəddəs kitabı «Avesta» dır. Zərdüştlükdə Od mühüm yer tutduğundan bu din Atəşpərəstlik də adlanır. Zərdüştliyə görə dünyada Xeyir (Hörmüzd) və Şər(Əhriman) adlanan iki əsas qüvvə arasında daima mübarizə gedir və son

nəticədə xeyir şəra qalib gəlir. Zərdüştlük dini təlimi antik çağların mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri: yüksək zəka və xeyirxahlıq üzərində qurulmuşdur. Bu dində ailə və övlad tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Zərdüşt dininə inam gətirən hər bir şəxs cəmiyyətin həyatında fəaliyyətsiz qalmamalı, əkinçilik və ya maldarlıqla məşğul olmalı, bataqlıqları qurudub məhsuldar torpağa çevirməli gündəlik həyatında yalançılığa yol verməyərək düz danışmalı və doğru yol tutmalı idi. Zərdüştlüyün baş məbədi Atropaten ərazisindəki Qanzakda (Qazaka) yerləşirdi. Baş məbədin mehrablarında daima od yanır və heç vaxt onu sönməyə qoymurdular.

Antik Albaniya dövlətinin yaranması

E.ə. IV əsrdə Azərbaycanın Araz sayından şimalda yerləşən torpaqlarında yaşayan və qədim türk soylarından biri olan Albanlar öz dövlətlərini qurmuşdular. Hələ e. ə. V əsrdə Herodot Araz çayından şimaldakı torpaqlarda kaspı adlı Alban tayfasının yaşaması haqqında məlumat vermişdir. Kaspilər fars-yunan müharibələrində piyada və atlı döyüşçülər kimi iştirak etmişlər. E.ə. 331-ci il Qavqamela döyüşündə Əhəməni ordusunun tərkibində alban döyüşçülərindən ibarət bir hərbi dəstə Makedoniyalı İsgəndərə qarşı vuruşmuşdur.

Makedoniyalı İsgəndərin sağlığı dövründə Alban hökmdarlığının mövcud olmasını antik Roma müəllifi Böyük Plini təsdiq edir. Plini İsgəndərin e.ə. 327-ci ilə düşən Hindistan yürüşü zamanı Alban çarının ona iki dəfə qeyri adi böyüklükdə köpək bağışlaması haqqında məlumat vermişdir. Bu da bir daha təsdiq edir ki, e. ə. IV əsrin II yarısında Azərbaycanın cənubunda Atropaten, şimalında isə Alban dövləti artıq mühüm siyasi amilə çevrilmişdi.

E.ə. IV –III əsrlərdə Albaniyanı idarə etmiş hökmdarların adları tarixdə qalmamışdır. Buna baxmayaraq e.ə. III əsrdə Makedoniyalı İsgəndərin pullarına oxşar yerli gümüş alban pullarının kəsilməsi, üzərində müxtəlif sücetlərin əks olunduğu üzük formalı möhürlərdən istifadə olunması dövlətin mövcudluğundan xəbər verirdi. Dövlət sənədlərini təsdiq etmək üçün hökmdarların daşdıqları belə möhürlərdən bizim eranın III əsrinədək istifadə olunmuşdur.

Ərazisi, əhalisi və təsərrüfat həyatı.

Antik yunan müəllifi Strabona görə albanlar iberlərlə Kaspı dənizi (Xəzər) arasında yaşayırdılar. Dövlətin şərq sərhədini Kaspı dənizi, qərb sərhədini isə İberiya (İori çayınadək) təşkil etmişdir. İndiki Gürcüstanın şərqindəki Alazan vadisi Alban torpaqları idi. Alban dövlətinin şimal hüduqları Dərbənddən yuxarıdakı Samur dağ silsiləsindən başlayıb Böyük Qafqaz dağlarının ətəkləri boyu İori çayının yuxarı axarınadək uzanırdı. Araz çayı isə Alban dövlətinin cənub sərhədi hesab olunur. Mənbələrdə Alban və Kür çayının Alban torpaqlarından axıb dənizə tökülməsi haqda geniş məlumatlar vardır. Strabona görə Araz çayı da Alban ölkəsinin hüduqlarınadək axıb Kaspı dənizinə tökülürdü.

Alban əhalisi vahid dildə danışmırdı. Strabona görə bu ölkədə 26 dil var idi. Albaniyada yaşayan tayfalar içərisində kaspiləri, utiləri, qarqarları, qardımanlıları, leqləri, gelləri və

başqalarını göstərmək olar. Kaspilər, utilər və başqaları e.ə. I minilliyin ortalarında daha böyük tayfanın adı ilə albanlar adlandırılmışdır. E.ə. IV əsrdə baş vermiş Qavqamela döyüşündə Azərbaycanın şimalındakı tayfa birliyi artıq «alban» adını daşıyırdı. Antik çağda Kaspi dənizini həm də Alban dənizi adlandırmışdılar. Strabona görə əvvəllər burada hər qəbilənin bir padşahı var idisə, e.ə. I əsrin 60-cı illərində bütün alban qəbilələrinə bir padşah başçılıq edirdi. Albaniyada yaşayan tayfaların dili Türk, Qafqaz və s. dillər ailəsinə aid edilir. Təsadüfi deyil ki, ana qaynağımız olan «Kitabi Dədə Qorqud» da Alban soyunun başçısı Qazan xan verilmişdir.

Strabona görə Albaniyanın çox bərəkətli və məhsuldar torpağı ildə iki və ya üç dəfə məhsul verir; burada tarlalar dincə qoyulmur və ağac xışla şumlanır. Səpilən toxumdan əlli dəfə çox məhsul alınır. Üstəlik burada iqlim Babilistan və Misirdəkindən daha əlverişli olub, torpaq daha yaxşı suvarılırdı.

Antik dövrdə Alban əhalisi taxılçılıq, tərəvəzçilik, bağçılıq, üzümçülük və maldarlıqla məşğul olurdu. Taxıl bitkilərindən buğda, arpa və darı yetişdirilirdi. Albanlar taxılı dəmir oraqlarla biçir, xırmanlarda xırda daş dişləri olan ağac vəllə döyür və dən daşları ilə üyüdürdülər. Taxılın üyüdülməsində əl dəyirmanlarından, eramızın ilk əsrlərindən başlayaraq hətta su dəyirmanlarından istifadə edirdilər. Taxılı iri saxsı küplərdə və xüsusi quyularda saxlayırdılar.

Strabon Albaniyada müxtəlif meyvə ağaclarının, hətta zeytun yetişdirildiyini qeyd etmişdir. Albaniyanın təsərrüfatında üzümçülük və şərabçılığın mühüm yer tutması haqqında Strabon çox qiymətli məlumatlar vermişdir. Şamaxıda və Qəbələdə arxeoloci qazıntılar zamanı şərab istehsal edilən emalatxanaların qalıqları və şərabsaxlanılan çoxlu böyük küplər tapılmışdır.

Albaniyanın mülayim iqlimi, bol otlı dağları və düzləri köçmə (yaylaq) maldarlığın inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdı. II-III əsrlərdə yaşamış yunan müəllifi Klavdi Elian burada çoxlu mal naxırları və at ilxıların olması haqqında məlumat verərək yazırdı ki, burada saxlanan dəvələrin yunu öz zərifliyi və yumşaqlığı ilə Milet yunundan geri qalmır. Kahinlər, ən varlı və nüfuzlu kaspilər həmin yundan toxunmuş paltarlar geyirdilər.

Albaniyada çoxlu minik və yük atları yetişdirilirdi. Minik atlarından süvari qoşun dəstələrində istifadə olunurdu. Strabona görə Pompeyin yürüşləri zamanı albanlar romalılara qarşı 60 min piyada və 22 min atlı qoşun çıxarmışdılar.

Albaniyanın təsərrüfat həyatında balıqçılıq da böyük yer tuturdu. Albanlar balıqları duzlamağı və balıq piyindən sürtgü yağı düzəlməyi bacarırdılar. Balıqların içalatını bişirməklə hazırlanan yapışqan o qədər möhkəm yapışdırırdı ki, hətta on gün suda saxlayanda da yapışdırılan əşyalar bir-birindən qopmurdu.

Sənətkarlıq, ticarət və şəhərlər.

Albaniyada sənətkarlığın müxtəlif sahələri inkişaf etmişdi. Sənətkarlıq əsasən şəhərlərdə, qismən də kəndlərdə cəmləşmişdi. Sənətkarlıq məhsulları ölkənin daxili tələbatını ödəyirdi, bir

hissəsi qonşu ölkələrə ixrac olunurdu. Silahqayırma, qiymətli metallardan qab istehsalı və qiymətli parça növlərinin toxunması bir qayda olaraq şəhər sənətkarlıq emalatxanalarında cəmləşmişdi.

Albaniyada geniş yayılmış sənətkarlıq sahələrindən biri də metalışləmə idi. Ümumiyyətlə, Azərbaycan ən qədim metallurgiya mərkəzlərindən biridir. Dövlətin, şəhərlərin yaranması və ticarət əlaqələrinin genişlənməsi metalışləmə sənətinin inkişafına şərait yaratmışdı. Metalışləmə sahəsində dərin ixtisaslaşma getmişdi: 1) silah istehsalı; 2) əmək alətləri və məişət əşyalarının düzəldilməsi; 3) bəzək əşyalarının düzəldilməsi. Ustalar metalı əritməyi, qəlibə tökməyi, qaynaq etməyi, kəsmə və döymə üsulu ilə metaldan hər cür məmulat düzəltməyi bacarırdılar. Qazıntılar zamanı bütün bu texniki üsulları tətbiq etməklə hazırlanmış silahlar (zireh, xəncər, qılınc, ox və s.), əmək alətləri (balta, oraq, bıçaq və s.) və bəzək əşyaları (üzük, sırğa, bilərzik və s.) tapılmışdır.

Albaniyada dulusçuluq sənəti də geniş yayılmışdı. Dulusçular gildən inşaat materialları (kirəmit və kərpic) və gil qablar hazırlayaraq dulus kürələrində bişirirdilər. Antik dövrə aid çoxlu dulus kürəsi qazıntılar zamanı Mingəçevirdə tapılmışdı.

Bizim eranın ilk əsrlərindən Albaniyada şüşə istehsal edilməsinə başlanmışdı. Dövlətin meydana gəlməsi ilə möhürlər hazırlanmasına tələbat yaranmışdı. Möhürlər çox zaman üzük formasında düzəldilirdi.

Albaniyada toxuculuq sənəti öz yüksək səviyyəsi ilə seçilirdi. Toxuculuqda qoyun, dəvə yunundan, bitki liflərindən istifadə edilirdi. Burada boyaqçılıq, gönişləmə, dülgərlik, dərzilik, çəkməçilik və başqa sənət sahələri də inkişaf etmişdi.

Antik dövrdə Albaniyada daxili ticarət sürətlə inkişaf edir və ölkənin xarici ticarət əlaqələri genişlənirdi. Sürətlə inkişaf edən iqtisadiyyat və ölkədən keçən beynəlxalq ticarət yolları Albaniyanın dünya ticarətinə fəal şəkildə qoşulmasına imkan verirdi. Albaniya ərazisində olan beynəlxalq ticarət yollarından biri Xəzər dənizinin sahilindən keçərək şimalla cənubu birləşdirirdi. Albaniyadan beynəlxalq su yolu da keçirdi. Mənbələrə görə Hindistandan gətirilən malları Oks çayı (Amudərya), Hirkan dənizi (Xəzər) və Kür çayı ilə su yolu vasitəsi ilə, bir az da quru yolla getməklə, Qara dənizə çıxarmaq olurdu. Albaniyanı İberiya ilə birləşdirən ticarət yolu haqda Strabon məlumat vermişdir. Ölkəyə xaricdən şirli saxsı, şüşə və metal qablar, bəzək əşyaları gətirilirdi.

Şamaxıda və Qəbələdə tapılan böyük gümüş pul dəfinələri Albaniyada ticarətdə puldan geniş istifadə olunduğunu və pul kəsildiyini sübut edir. Albaniyada yerli pullarla yanaşı, Makedoniyalı İsgəndərin adından kəsilmiş gümüş pullar, habelə Selefki, Parfiya, Yunan, Roma və başqa ölkələrin pulları da işlənirdi. Bu fakt Albaniyanın geniş ticarət əlaqələrindən xəbər verir.

E.ə. I minilliyin ortalarında Albaniyada sənətkarlığın və ticarətin inkişafı üçün əlverişli olan yerlərdə salınmış yaşayış məskənləri böyüməyə başlamışdı. Ellinizm dövründə ölkə dünya

ticarətinə qoşulmuşdu. Nəticədə belə məskənlərdən bəziləri şəhərlərə çevrilmişdi. Strabon Alban şəhərlərindən yalnız Uti vilayətində yerləşən Ayniana və Anariakanın adını çəkmiş, Plini isə Alban dövlətinin əsas şəhəri olan Kabalakanı (Qəbələ) qeyd etmişdir. II əsrdə yaşamış antik müəllif Klavdi Ptolomey Albaniyanın 29 şəhər və böyük yaşayış yerlərinin adını çəkmişdir ki, bunlardan Teleba, Gelda, Albana və Qaytara Xəzər dənizi sahilində yerləşirdi. Antik qaynaqlarda adı çəkilən şəhərlərdən yalnız Kabalakanın (Qəbələ) və Şamaxının (Gemaxiya) yeri dəqiq məlumdur.

Albaniyanın ictimai-siyasi tarixinin başlıca məsələləri

Albaniyanın ictimai quruluşu haqqında əsas məlumatlar arxeoloji abidələr və yazılı qaynaqların öyrənilməsi nəticəsində əldə edilmişdir. Alban hökmdarlarının qəbirləri indiyədək tapılmasa da, varlı və yoxsul zümrəyə məxsus yaşayış evlərinin qalıqları və qəbirlərdə tapılmış əşyaların müxtəlifliyi alban cəmiyyətində ictimai və əmlak bərabərsizliyinin mövcudluğunu sübut edir. Strabon e.ə. 60-cı illərin hadisələri ilə bağlı yazırdı ki, hazırda bütün alban qəbilələrini bir padşah idarə edir. Əvvəllər isə burada hər qəbilənin öz padşahı (çar) var idi. E.ə. I əsrdə Pompeyin yürüşləri zamanı Albaniyanı Oroyz, Antoninin yürüşləri vaxtı isə Zober idarə edirdi. Alban Arşakilərinə qədər, yəni I əsrin ortalarınadək Albaniyanı onun ilk hökmdarı olmuş Arranın nəslə-Aranşahlar idarə etmişdir.

Albaniyada hökmdardan sonra ən hörmətli adam kahin sayılırdı. Baş kahin əhalisi sıx olan böyük bir müqqəddəs əyalətə başçılıq edirdi və məbəd qulları da onun ixtiyarında idi.

Albaniyada hakim zümrəyə əyanlar və kahinlər daxil idi. Cəmiyyət ali zümrə ilə yanaşı, kəndlilər, sənətkarlar və tacirlərdən ibarət idi. Albaniyada kənd təsərrüfatı və sənətkarlıq sahələrində çalışanların böyük hissəsi, ticarətlə məşğul olanların hamısı azad adamlar idi. Əkinçilikdə və sənətkarlığın bəzi sahələrində qul əməyindən də istifadə edilirdi. Strabon alban məbədlərinə məxsus qulların olduğunu qeyd etmişdir. Qul əməyindən padşaha və əyanlara məxsus təsərrüfatlarda da istifadə olunması ehtimal edilir. Lakin Misir, Mesopotamiya, Yunanıstan, Roma kimi klassik quldar dövlətlərindən fərqli olaraq Albaniyada qul əməyindən az istifadə olunmuşdur. Burada əməkçi əhalinin böyük əksəriyyətini azad adamlar, vergi ödəyən zümrələr (kəndlilər, sənətkarlar və s.) təşkil edirdi. Albaniya tarixini araşdıran müəlliflərdən F.Məmmədovanın fikrincə burada quldarlıq, yalnız bir təsərrüfat ukladı kimi mövcud olmuş və cəmiyyətin bütün sosial-iqtisadi həyatını tamamilə əhatə etməmişdir. Quldarlığın zəif inkişaf etdiyi Alban cəmiyyətində nəslə-qəbilə quruluşunun qalıqları da öz təsirini göstərirdi.

E.ə. IV-III əsrlərdə Makedoniyalı İsgəndərin və Selevkilərin Kaspi dənizi və onun ətraf bölgələrinə göndərdikləri ekspedisiyalarından sonra Albaniya ərazisinə hər hansı bir yürüş haqqında mənbələrdə heç bir məlumat verilmir. E.ə. I əsrin 60-cı illərinə qədər Yaxın Şərqdə baş verən hərbi-siyasi hadisələrdən kənarda qalan Alban dövləti üçün bu dövr əmin-amanlıq dövrü

olmuşdur. Ellinizm adlanan həmin dövrdə Albaniya iqtisadi və mədəni yüksəliş keçirirdi və onun xarici ölkələrlə əlaqələri genişlənməmişdi.

E.ə. I əsrdə romalıların hərbi planlarında Albaniya və qonşu İberiya önəmli yer tutmağa başlamışdı. Romalılar Albaniyada möhkəmlənməklə Hindistanı Qara dənizlə birləşdirən, bir hissəsi Kaspi dənizindən-Kür çayından və quru ərazidən keçən ticarət yollarını ələ keçirmək niyyətində idilər. Albaniyanı tutmaq Romaya bu ərazidən Parfiyaya zərbələr endirmək və digər ölkələrə yürüşlər etmək imkanı verirdi. E.ə. 66-cı ildə Roma sərkərdəsi Pompey Alban torpaqlarına yürüşə başladı və Kür sahilində hərbi düşərgə saldı. Alban hökmdarı Oroysun başçılıq etdiyi 40 minlik ordu romalılar üzərinə hücumla keçdi. Həmin ilin dekabrında Kür sahilində baş vermiş qanlı döyüşdə daha güclü və təcrübəli olan Roma ordusu qalib gəldi. Albanlarla sülh bağladıqdan sonra Pompey İberiyaya yürüş etdi və qalib gəldi.

Romalılar İberiyaya yürüş edəndə albanlar onları arxadan təqib edərək Roma qoşunu üçün təhlükəli vəziyyət yaratdıqlarından Pompey e.ə. 65-ci ildə yenidən albanlar üzərinə yürüşə çıxdı. Albanlara gözlənilməz zərbə vurmaq üçün romalılar İori ilə Alazan çayları arasındakı susuz çöllə hərəkət etməyi qərara aldılar. Pompey bir neçə albanı əsir alaraq ordusunu daha qısa və rahat yolla aparmaq üçün onlardan bələdçilik etmələrini istədi. Maraqlıdır ki, ölümdən qorxmayan albanlar düşməni daha uzun və çətin yolla apararaq xeyli ləngitdilər. Alazan çayı sahilindəki susuz çöldə döyüş baş verdi. 60 min piyada və 12 min atlıdan ibarət Alban qoşununa Oroysun qardaşı Kozis başçılıq edirdi. Süvari qoşunda albanlar, piyada qoşunda isə romalılar daha güclü idilər. Pompeyin düşünülmüş hərbi taktikası əsasında Roma ordusunun önündə olan atlı dəstəsi qəsdən geriye qaçaraq albanları öz arxasınca aparıb mühasirəyə saldı. Döyüş vaxtı Kozis Roma sərkərdəsi Pompeyə qədər irəliləyərək nəzə ilə ona zərbə endirsə də, möhkəm zireh Pompeyi ölümdən qurtardı. Pompeyin cavab zərbəsi ilə Kozis ölümcül yaralandı. Döyüş romalıların qələbəsi ilə başa çatdı. Romalılara qarşı kişilərlə birlikdə alban qadınlarının da qəhrəmanlıqla vuruşması antik Roma müəlliflərinin heyratına səbəb olmuşdu. Döyüşdən sonra Pompeyin tələbi əsasında onun düşərgəsinə gəlməyən Alban hökmdarı Oroys məktub və hədiyyələr göndərməklə kifayətləndi. Pompey barışığa gəlmək və təbə olmaq haqqında Oroysun vədlərini qəbul edib, Xəzər dənizi sahillərinə çıxmaq üçün ölkənin içərilərinə doğru irəliləməyə başladı. Ciddi müqavimətlə qarşılaşan Pompey öz son məqsədindən əl çəkməyə məcbur oldu. Roma müəllifləri bunun əsas səbəbini həmin ərazidə çoxlu zəhərli ilanların olması ilə əlaqələndirirlər. E.ə. 36-cı ildə Antoninin Atropatənə və Albaniyaya yürüşünün nəticəsi olaraq Alban hökmdarı Zober romalılarından asılılığı qəbul etmişdi. Roma hökmdarı Oktavian Avqustun hakimiyyətinin sonlarında tərtib olunmuş məşhur Ankir kitabəsində Alban hökmdarının Roma ilə dostluq etmək niyyətindən bəhs edilmişdir. Bu yazı göstərir ki, eramızın I əsrinin əvvəllərində öz ölkəsini müstəqil idarə edən Alban hökmdarları Roma ilə dinc

münasibətlər qurmağa çalışırdılar. Qobustanda bir qaya üzərində Roma imperatoru Domisianın adı ilə bağlı olan kitabənin qalması eramızın I əsrində Roma-Alban əlaqələrindən xəbər verir. II əsrdə Roma imperatoru Adrian Alban dövləti ilə dostluq əlaqələri saxlanmasına xüsusi əhəmiyyət verirdi.

Bizim eranın 34-cü, 72-74-cü və 135-136-cı illərində şimaldan gələn sarmat-alan tayfalarının yürüşləri talançılıq məqsədi daşıdığından Albaniyaya böyük ziyan vurmuşdu.

Mədəniyyət

Albanlar zəngin maddi və mənəvi mədəniyyətə malik idilər. Alban dövləti yaranandan sonra ölkədə memarlıq və tikinti işləri genişlənmişdi. Şəhərlər salınır, müdafiə istehkamları qurulur, böyük ictimai binalar tikilirdi. Albaniyanın paytaxtı Qəbələnin ətrafında tikilmiş müdafiə qurğuları olan torpaq səddinin və xəndəyin qalıqları bir kilometr uzunluğundadır. Tikinti işlərində daş, çiy və bişmiş kərpic, ağac və kirəmitdən istifadə olunurdu. Qədim Qəbələdə arxeoloci qazıntılar nəticəsində aşkar edilən və bizim eranın ərəfəsində tikilən böyük bir ictimai binanın qalıqları göstərir ki, özülü çay daşından, divarları çiy kərpicdən hörülmüş tikilinin üç böyük salonu, iki otağı və iki böyük dəhlizi olmuşdur. Hər salonun ortasında daşdan iki sütun altlığı qoyulmuşdur. Binanın üstü iri ölçülü və yüksək keyfiyyətli kirəmitlə örtülmüşdür.

Albaniyanın rəssam-boyaqçıları gil, mis və digər metal qablar üzərində müxtəlif quş, heyvan və insan təsvirləri çəkir və gözəl naxışlar vururdular. Qızıl, gümüşdən və digər metallardan hazırlanan bəzək əşyalarının bir çoxu incəsənət əsəri sayıla bilər.

Alban əhalisi antik dövrdə yazı mədəniyyətinə malik olmuşdur. Mənbələrə görə albanlar dünyada yazısı olan on beş mədəni xalqdan biri idi. Xristianlığa qədər Albaniyada çoxallahlılıq olmuşdur. Strabona görə albanlar Səma, Günəş və Ay allahlarına sitayiş edirdilər. Albanlar, hətta başqa xalqlarda olmayan çox yüksək əxlaqi dəyərlərin və davranış mədəniyyətinin yaradıcısı və daşıyıcıları idilər. Strabon yazırdı ki, albanlar öz gözəlliyi və hündür boylu olmaları ilə seçilirlər. Onlar xırdaçı olmayıb ürəyiaçıqdırlar. Albanlar nəinki valideynlərinə, hətta yad qoca adamlara belə həddindən artıq hörmət göstərilir. Göründüyü kimi albanlar çox az hallarda rast gəlinə bilən əxlaqi keyfiyyətlərə malik olmuşlar. Qədim əcdadlarımızdan biri olan türksoylu Albanların bu nadir əxlaqi keyfiyyətləri 2-3 minillik tarixin sınağından çıxaraq bu gün də xalqımız tərəfindən qorunub saxlanmışdır.